

Cild XII

1955

TÜRKİYAT MECMUASI

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ENSTİTÜSÜ
TARAFINDAN ÇIKARILIR

Müessis :

Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü

Müdür :

Prof. M. Cavid Baysun

İSTANBUL, OSMAN YALÇIN MATBAASI

1955

HADİS MUSANNEFATININ MEBDEİ

ve

MA'MER B. RÂŞİD'İN "CÂMİ",i

M. Fuad Sezgin

Hicri 152 tarihinde vefat eden Ma'mar b. Râşid'in¹ «*al-Câmi*» adlı musannaf hadis kitabı, iki nüshasıyla ortaya çıkmış bulunuyor². Mezkûr kitab, zamanımıza intikal eden en eski hadis vesîkalarından biri olmakla kalmayıp, aynı zamanda, hadis edebiyatının muhtelif tekâmül safhalarını aydınlatmak bakımından da büyük bir ehemmiyet taşımakta ve husûsiyle hadislerin ilk yazılı kaynakları, tedvîn ve bablara göre tasnifinin mebde'i hakkında asrımızda mevcut bir yanlış anlayışın değişmesini mümkün kılacak mâhiyet arz etmektedir.

Hadis ilmi ve muhtelif mes'eleleri, A. Sprenger'in mesâisini³ ortaya koyduğu tarihten bu tarafa tam bir asırdır modern etüdlerin geniş mikyasda mevzûunu teşkil etmiştir. Hadis'in bidâyette İslâm tarihi⁴ ve Kur'ân tefsiri ile münâsebeti, İslâm hukûku'nun kaynaklarından biri oluşu, hiç şübhesiz, bu alâkanın başlıca âmillerindendir. Hadis'in ve islâmî rivâyetin muhtelif mes'eleleri, mufassalan ve bir bütün hâlinde I. Goldziher tarafından ele alınmış ve müşârünileyhin 1890'da intişâr eden «*Muhammedanische Studien*» adlı eseri, aradan geçen uzun zamana rağmen, mevzûu ile alâkalı tedkiklerin *hükümleri hiç sarsılmamış merci'i* olarak itibarını muhâfaza etmiştir⁵. Goldziher'in

¹ Ma'mar b. Râşid'in hayâtı hakkında bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 397; İbn an-Nadîm, *al-Fihrist* (Flügel nşr.), s. 94; Navavî, *Tahzîb al-asmâ'* (Kahire, tarihsiz), II, 107; Zahabî, *Tazkirat al-hufföz*, I, 178; İbn Hacer, *Tahzîb at-tahzîb*, X, 243; 'Aynî, *Umdat al-kârî* (İstanbul 1309/1310), I, 81.

² Nüshalardan biri, merhum İsmâil Sâib Sencer'in Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesine intikal eden kitabları arasında Prof. Muhammed b. Tâvîti't-Taneî tarafından, diğeri (Feyzullâh Efendi Ktb. nr. 541) tarafımdan bulunmuştur.

³ A. Sprenger'in muhtelif mesâileri için bk. Goldziher, *Muh. Stud.* II, 6.

⁴ İslâm tarihçileri tarihi, hadis'in kısımlarından biri addetmişlerdir (bk. meselâ Sahhâwî, *al-İclân bi't-tavbîh liman zamma't-târîh*, s. 44 ve Horovitz, *Der İslam VIII*, 39 vd.).

⁵ L. Caetani, mezkûr eser için *İslâm Tarihi*'nin medhalinde: «Hadis hakkında»

hadis ilmine dâir değişmez telâkkî edilen mu'tâları arasında, bilhassa, hadislerin ilk yazılı kaynakları ve bablar hâlinde tasnifi hakkındaki hükümleri üzerinde durulur ve husûsiyle hadis'in yazılı kaynaklarının mevcut olduğuna dâir mülâhazalarına işâret edilir⁶.

Filhakika Sprenger'in, hadis'in yazılı kaynaklarının da bulunduğunu ileri süren mutâla'ası, Goldziher tarafından ikmâl ve tevsî edilmiştir. Bu düşünceyi ilhâm eden husus, islâmî kaynaklarda bir takım hadis vesiykalarından bahsedilmiş olmasıdır. Bu düşüncenin sevkiyle Goldziher hadisleri temamiyle şifâhî rivâyetlerden ibâret addetmişlerdir diye müslâman âlimleri muâheze etmiş, her fırsatta hadislerin yazılı vesîkaları bulunduğuna işâret ettiği hâlde, İslâm âlimlerine isnad ettiği yanlış anlama keyfiyetinin mesnedlerini vermemiştir⁶. Fakat h. III. asır ortalarında meydana gelen büyük hadis musannefâtını mevzûbaahs ederken asıl zuhûle kendisi düşmüştür: Onun kanâatince, hadis külliyyâtı meydana getiren muhaddisler eserlerini, daha evvel mevcud yazılı bir literatürden⁷ istifâde edemedikleri için, İslâm âleminin muhtelif ülkelerini dolaşıp buralardaki hadis râvîleriyle («şüyûh») birbir temâsederek onlardan dinledikleri şifâhî rivâyetleri toplayıp tasnif

yazılmış eserlerin kâffesini, İslam tarihinin en büyük müverrih ve münekkidi olan Goldziher tarafından kaleme alınmış olan kitab gölgede bırakır. O, meşhur kitabında diğer arabistlerin bıraktıkları noktadan hadis tedkikatına, başlıyarak ve hadîşe âid eserleri dâhiyâne ve nâfizâne bir usûl ile tahlil ve tenkid ederek İslam milletleri ve medeniyetinin tarihî tenkidlerinde bir çığır ve devre açmıştır. İslam tedkiklerine, bîtarafâne ve ilmi tahlil usûlünü idhal etmiş, gerek usûlde ve gerekse esasda hakîkî bir inkılâb vücûde getirmiştir» (*Annali dell'Islam*, I, 9; Hüseyin Câhid tercümesi, I, 70) demektedir. *Muhammedanische Studien*'in ikinci cildinin 274 sayfasının frânsızca tercümesinin mukaddimesinde de «geçen elli seneden fazla zaman zarfında kitabın islamiyâtçıları içindeki büyük alâkasını hiç kaybetmediği» söylenmektedir (*Etudes sur la tradition islamique*, trad. par Léon Bercher, Paris, 1952).

⁶ Meselâ bk. İslam Ansiklopedisi, «hadis» maddesi. Bu hususta bilhassa Goldziher'in aşağıda iktibas edilen ifadesine işâret edilir: «İslamiyetin ilk devresinde sadece Kur'an'ın yazıya hasr ve şifâhî bir doktrin olma bakımından ona refakat eden hadis'in yazıyla tesbitinin düşünülmediği şâklinde uzun zaman yanlış bir anlayışa tâbi olunmuştur. Aynı zamanda diğer bir çok hatâların da kaynağı olan bu yanlış ve aldatıcı hüküm hadis müessesesinin pek dakik bir tedkiki karşısında mukavemet edememiştir. Sprenger arablar arasındaki rivayete dâir tedkikinde (*Das Traditionswesen bei den Arabern*, 1856) hadis'in menşe'lerinde sırf şifâhî rivayete atfolunan rol hakkındaki yanlış anlayışı her taraf edebilecek malzeme bolluğu bahsetmiştir...» (*Muh. Stud.* II, 194). İstanbul Edebiyat Fakültesi'nde verdiği bir konferansda Prof. A. Guillaume da: «Goldziher, Peygamberden gelen rivayetlerin ekseriyetle, İslâmiyetin birinci asrından kalma vesikalar olduğunu gösterdi ve çıkardığı neticeler sonradan gelen bütün yazarlar tarafından kabul edildi» demektedir (Bk. İslâm Tetkikleri Dergisi 1953, s. 129).

⁷ Bk. *Muh. Stud.* II, 194.

etmek sûretiyle, meydana getirmişlerdir⁸. Bu yanlış hareket noktası Goldziher'i, ilk musannaf hadis kitabının *Şahîh al-Buhârî* olduğu neticesine sürüklüyor ve Buhârî'den bir asır önce hadis musannefâtı meydana getirildiği yolundaki islâmî kaynakların haberlerini reddetmek mevki'ine düşürüyor⁹. Halbuki onun mevcut olmadığını ileri sürdüğü bu kabil musannefâtın mühim bir kısmı zamanımıza intikal etmiştir ve Ma'mar b. Râşid'in «*al-Câmi'*» i de bunların en eskilerinden biridir.

Hadis kitaplarında ve hattâ aynı karakteri hâiz kadim tarihî kaynaklardaki rivâyetleri, şifâhî menkulâta hamletme zuhûlünün sebepleri üzerinde burada fazla duracak değiliz¹⁰. Ancak bu tarz rivâyetin tamâmen yazılı bir mâhiyet arzettiğini ve nakillerin islâmî hadis edebiyatınca pek ma'ruf ve usûl-i hadis kitaplarının «*Taḥammul al-ʿilm*» bâbında toplanan kaidelere tevfiқан yapıldığını burada kaydetmekle iktifâ edeceğiz.

İslâmî edebiyatda hadislerin *tedvin*¹¹ ve *tasnifi* için iki ayrı menşe' gösterilmektedir: «*اول من دون الحديث*» ta'birinin kullanıldığı birincisi ile, gerek yazılı ve gerekse şifâhî olarak dağınık bir hâlde bulunan hadislerin kitaplarda toplanılması; «*اول من صنف الكتب*»¹² ta'birinin kullanıldığı ikincisi ile de, toplanan hadislerin tertib ve bablar hâlinde tasnifi mülâhaza edilmiştir. Goldziher bu tefriکه dikkat etmemiş olacak ki, islâmî kaynakların her iki safha için gösterdiği iki ayrı menşe'

⁸ Bk. meselâ *Muh. Stud.* II, 180, 245 (sonuncu satırlar).

⁹ Bk. *aynı eser*, II, 231, 232. Onun bu mülâhazası modern tedkiklerde sırası geldikçe tekerrür eder. Meselâ Brockelmann İslâm kavimlerinden bahseden eserinde: «*Hayata ve Peygamber'in doktrinlerine taalluk eden hadisler bile bu devirde [yani ikinci, üçüncü asırlarda] hemen hemen tamamiyle şifâhî olarak rivayet edilirdi. Ancak bazı hususî meseleler münasebetiyle veya muayyen bir muhaddis tarafından yazılıyordu. Ancak müteakib nesiller arasında Buhârî ve Muslim gibi muhaddisler tarafından hadis mecmuaları meydana getirilmişti*» demektedir (*Histoire des peuples et des états islamiques*, trad. par M. Tazerout, Paris 1949, s. 114).

¹⁰ Bununla islâmî rivâyetin, zâhiren şifâhî haberlerden ibaret görüldüğü hâlde hakıykatte yazılı kaynaklardan gelişini kasdediyoruz. «*أخبرنا*», «*حدثنا*» gibi ta'birleri ta'ki-ben gelen haberlerin şifâhî farzedilmiş olması, hadislerden başka tarihin kaynakları hususunda da çok garib neticelere götürmüştür. Hattâ İslâm hukûkuna dâir etüdlerde, bu yanlış anlayışın neticelerinden kurtulamamıştır. Bu yanlışlık ve sebepleri, «*Buhârî'nin kaynakları*» adıyla yakında neşrolunacak tedkikimizde mufassal olarak ele alınmıştır.

¹¹ Bk. meselâ İbn 'Abdalbarr, *Câmi' bayân al-ʿilm* I, 73; İbn Hacer, *Fath al-bârî* (Bulak), I, 174; Suyûtî, *Tadrîb ar-râvî*, s. 25; aynı müellif, *Tanvîr al-ḥavâlik* I, 4; Zırkânî, *Şarḥ al-Muvattâ'* I, 7.

¹² Bk. meselâ, Râmhurmuzî, *al-Muhaddis al-fâsil* (Şehid Ali Paşa nr. 531), 186b; Zhabî, *Tazkirat al-ḥuffâz* I, 160; Suyûtî, *Tanvîr al-ḥavâlik* I, 7.

arasında bir tezâdın mevcudiyetini mülâhaza¹³ ve tedvîne âid haberleri zayıf addederek menşe'ini reddetmiş, hattâ tedvînden bir müddet sonra vâkı' olan tasnîfin mebd'e'ine âid islâmî kaynakların verdiği tarihi tedvîn için bile erken bularak her iki sayfayı tasnîfin mebd'e'inden bir asır sonra başlamış göstermiştir.

Goldziher, hadislerin tedvîninin mebd'e'ine temâsederken şöyle diyor: «Fakat islâmî edebiyatın tarihi bize hadis edebiyatının menşe'i ile alâkalı daha müsbet haberler vermektedir. Bu haberlerde dahi, - göreceğimiz üzere - II. asır literatürünün, tekâmülünün hakikatinde bir hayli sonra vâsıl olabileceği safhasını ta'yinde acele ediliyor. Şöyle ki Aḥmad b. Ḥanbal'in, 'Abdalmalik b. Curayc (vefâtı: 150 h.)'i Hicâz'da, Sa'îd b. Abî 'Arûba (v. 156)'yi Irak'da mevcut malzemeyi bablara göre ilk def'a tasnîf eden kimseler olarak gösterdiği rivâyet olunur. Edebiyat tarihçileri bu haberden -hemen hemen bütün müteahhir kaynakların alâkalı kısımlarında raslıyacağımız üzere-, mezkûr muhaddislerin, hadîs'in muṣannaf eserlerinin mebd'e'ini temsil ettikleri neticesini çıkarıyorlar. Halbuki Aḥmed b. Ḥanbal'in haberinden çıkarılan bu netiyce bir yanlış anlayışa dayanıyor. Bu iki muhaddisin eserlerine sâhib bulunmuyoruz; onların tarz ve üslûbları hakkında bir hükme varmayı mümkün kılacak metinlere istinad etmek kaabil değildir»¹⁴.

Halbuki islâmî kaynaklar ilk hadis müdevvini olarak İbn Şihâb az-Zuhrî (v. 124)'yi gösterirler¹⁵. Müdevven hadislerin tasnîfi ile uğraşanlar ise, -Goldziher'in evvelâ işâret, sonra reddettiği- İbn Curayc ve İbn Abî 'Arûba'den ibâret olmayıp, oldukça eski sayılabilecek kaynaklarda daha birçok zevâtın isimlerine tesâdüf edilmektedir.

Buḥârî'nin genç muâsırı olup Goldziher'in de her fırsatta istifade ettiği Tirmizî (v. 279), hadîsin ilk tasnîfini, *al-Kutub as-sitta* nâmıyla anılan hadis mecmuasının zuhûrundan en az bir asır geriye götürerek şöyle diyor: «Hadislerin tasnîfine çalışıp bu hususda rehberlik eden bir çok muhaddis biliyoruz. Hişâm b. Ḥassân (v. 147), 'Abdalmalik b. 'Abdal'azîz b. Curayc (v. 150), Sa'îd b. Abî 'Arûba (v. 156), Mâlik b. 'Anas (v. 179), Ḥammad b. Salama (v. 176), 'Abdallâh b. al-Mubâ-rak (v. 181), Yahya b. Zakariyyâ b. Abî Zâ'ida (v. 182), Vakî' b. al-Carrâh (v. 196), 'Abdarrahmân b. Mahdî (v. 198) ve bir çok ilim ve ifazl ehli kimseler muṣannaf eserler meydana getirdiler»¹⁶.

¹³ Muh. Stud. II, 211.

¹⁴ Aynı yer.

¹⁵ Bk. not 11, gösterilen yerler.

¹⁶ Tirmizî (Bulak 1292), II, 332.

Usûl-i hadîs (Muştalah al-hadîs)'e âid ilk eseri¹⁷ ortaya koyan ar-Râmhumuzî (v. 360), kitabının sonundaki «al-Muşannifûn min ruvvat al-fîkh fi'l-amşâr» babında, hadis tasnîfinin mebd'e'i hakkında daha geniş ma'lûmât verir: «Bilindiğine göre, hadisleri ilk tasnif edip bablara göre ayıran kimse, Basra'da ar-Rabî' b. Şubayh (v. 160), Sa'îd b. Abî 'Arûba (v. 151); Yemen'de 'Abd diye anılan Hâlid b. Camil ve Ma'mar b. Râşid (v. 152); Mekke'de İbn Curayc (v. 150) sonra Kûfe'de Sufyân as-Savri (v. 161), Basra'da Hammâd b. Salama (v. 176) ve yine Mekke'de Sufyân b. 'Uyayna (v. 198), Şâm'da al-Valîd b. b. Muslim (v. 194), Rey'de Carîr b. 'Abdalhamîd (v. 182), Horasan ve Merv'de 'Abdallâh b. al-Mubârak (v. 181), Vâsıt'da Huşaym b. Başîr (v. 183), Kûfe'de İbn Abî Zâ'ida (v. 182)¹⁸, İbn Fudayl (v. 196)¹⁹ ve daha sonra Yemen'de 'Abdarrazzâk (v. 211) ve Abû Kurra Mûsâ b. Târik²⁰ olmuştur»²¹.

Abû Tâlib al-Makkî (v. 386) ise, hadislerin tasnif devrini daha evvele götürmektedir: «Bu musannaf kitaplar 120 veya 130 senelerinden sonra ortaya çıkmıştır. İslâm'da ilk musannaf kitabın, İbn Curayc' in ahâdise dâir kitabı ile Mekke'de vücûde getirilen bazı tefsîr kitapları olduğu söyleniyor. Sonra Yemen'de Ma'mar b. Râşid, gerek geliş-güzel bir şekilde ve gerekse muayyen bablar hâlinde bulunan süneni topladı. Mâlik b. 'Anas, Muvaţţâ'ını Medine'de, İbn 'Uyayna Kitâb al-Câmi'i ile Kur'ân ve hadîse âid bir çok dağınık malzemeyi Mekke'de topladı. Sufyân as-Savri dahi musannafını bu devirde meydana getirdi»²².

Diğer taraftan kaynaklar, bir çok münâsebetlerle, «al-Kutub as-sitta» devrine takaddüm eden asırdaki meydana getirilmiş muhtelif hadis musannafâtının isimlerini muhâfaza etmektedir. İbn Hayr al-İşbili (v. 585)'nin, Endülüs'de okuyup bize sahîh rivâyetlerini verdiği musannefât arasında şunlar vardır: *Muşannaf İbn al-Carrâh* (v. 196)²³,

¹⁷ Muştalah al-hadîs'in tarihçesi için bk. İbn Hacer, *Şarh nuḥbat al-fikar* (Kahire 1934), s. 4-5; Suyûtî, *Tadrîb ar-râvî*, s. 9.

¹⁸ İbn Abî Zâ'ida için Haşîb Bağdâdî de: «Kûfe'de hadisleri ilk tasnif eden kimse» demektedir (*Târîh Bağdâd*, XIV, 118).

¹⁹ İbn Hacer, müşâruileyhin terceme-i hâlinde şöyle söylemektedir: «Bablara göre tasnif etmiş olduğu *Kitâb as-sunan*'ini bir cild hâlinde gördüm. Hadislerinde «حَدَّثَنَا» yerine «ذَكَرَ بَلَان» diyordu...» (*Tahzîb at-tahzîb* X, 350).

²⁰ İbn Hacer, Mûsâ b. Târik'in bir çok musannaf kitapları bulunduğunu kaydetmektedir (*Tahzîb at-tahzîb* IX, 118).

²¹ Râmhumuzî, aynı eser, 126b-127a.

²² *Kût al-kulûb* (Kahire 1310), I, 159.

²³ *Fihrist İbn Hayr al-İşbili*, s. 126.

Câmi' Sufyân as-Savri (v. 161)²⁴, *Muşannaf Hammâd b. Salama* (v. 168)²⁵, *Muşannaf İbn 'Uyayna* (v. 198)²⁶, *Muşannaf 'Abdarrazzâk b. Hammâm* (v. 211)²⁷, *Muşannaf Abî Bakr 'Abdallâh b. Abî Şayba* (v. 235)²⁸, *Muşannaf Sa'îd b. Manşûr al-Balî* (v. 227)²⁹. İmâm Mâlik'in *Muvattâ'*ıyla bereber mezkûr musannefatdan bazıları zamanımıza intikal etmiştir: 'Abdallâh b. Vahb b. Muslim al-Kuraşî (125-197)'nin *Câmi'*inden bir kısım, papirüsler üzerinde müellifin hayatına çok yakın bir devrin hatıyla yazılmış olarak bulunmuş³⁰ olup, kitâb al-ansâb, kitâb aş-şumt, kitâb al-hâtim, kitâb as-salâm, kitâb acnâs Banî İsrâ'il gibi fasıllar ihtivâ etmektedir. Buḥârî tarafından «munkar al-ḥadis» tanınıp reddolunan Rabî' b. Ḥabîb al-Bişrî (v. 170)'nin bir çok fasıllar ihtivâ eden *Câmi'*i³¹ Kahire'de dört cild hâlinde basılmıştır (Brock. *GAL* I², 163; *Suppl.* I, 259, 691). Müteaddid cildleriyle zamanımıza intikal eden kitaplar arasında, 'Abdarrazzâk b. Hammâm³² ile 'Abdallâh b. Abî Şayba'nın musannafları³³ gösterilebilir.

İbn an-Nadîm'in *Fihrist*'i, pek büyük kısmı kaybolmuş olan hadis-musannefâtının muhtevâsı hakkında aydınlatıcı ma'lûmât vermektedir. Meselâ, İbn Curayc (v. 150) için: «Diğer kitab as-sunan'ler gibi, onun da, kitâb at-tahâra, şiyâm, şalat... gibi kısımlar ihtiva eden bir sunan kitabı vardır»³⁴ demektedir ve Abû 'Abdarrahmân Muḥammad b. 'Abdarrahmân b. al-Muḡîra (v. 159)'nin *Kitâb as-sunan*'i³⁵ hakkında da buna benzer ma'lûmât vermektedir.

İlk hadis musannıfları arasında ismi geçen Ma'mar b. Râşid'in *al-Câmi'*i zamanımıza intikal etmiş olan hadis musannefâtının en eskisi olup devrinin hadis tasnîfi ameliyyesi hakkında vâzıh bir fikir verebilecek mâhiyyettedir. Ma'mar'ın eserini, kendisinden sonra meydana getirilmiş olup zamanımıza intikal eden musannefatla mukayese

²⁴ *Fihrist İbn Ḥayr al-Işbîlî*, s. 136-7.

²⁵ *Aynı eser*, s. 134.

²⁶ *Aynı eser*, s. 134.

²⁷ *Aynı eser*, s. 126.

²⁸ *Aynı eser*, s. 138.

²⁹ *Aynı eser*, s. 135.

³⁰ Bk. Brock., *GAL* I, 164; bu nüsha Dar al-Kutub al-Mişriyya'da bulunmakta olup (Cild I, -ilâve- 13) Dawid-Weil tarafından L'Institut F. A. O. C. (III. IV, 1942) de neşrolunmuştur.

³¹ Bk. İbn Hacer, *Tahzîb at-tahzîb* III, 241

³² Brock., *Suppl.* I, 333.

³³ Nüshaları için bk. Brock., *Suppl.* I, 215 ve İstanbul'daki nüshalar için Weisweiler, *Istanbulen Handschriftenstudien*, nr. 48.

³⁴ *Fihrist İbn an-Nadîm*, s. 226.

³⁵ *Aynı eser*, s. 225.

ederek, bablar hâlinde tasnif ameliyyesinin ta'kib ettiği tekâmülü tesbit etmek kaabildir. Yine Ma'mar'in eseri, h. III. asrın «al-kutub as-sitta» nâmiyle anılan meşhur hadis kitaplarının, gerek malzemelelerini te'minde ve gerekse babları ta'yinde -Goldziher'in kanâati hilâfına olarak -kendilerinden önceki mesâinin bir nevi hulâsası mâhiyetini arzettiğini göstermesi bakımından hususî bir ehemmiyet taşımaktadır.³⁶ Bu ehemmiyet, *al-Kutub as-sitta* devri ile *tâbi'*in arasında bir râbîta te'sis etmesinden ileri gelmektedir. Filhakîka Ma'mar'in kaynaklarından³⁷ Hammâm b. Munabbih'in *aş-Şahîfa*'si ile Ma'mar'in tilmîzi Abdarrazzâk b. Hammâm'in *al-Muşannaf*'i³⁸ zamanımıza intikal etmiş olup bu silsile ile sahâbe ve tâbi'în devrinde yazıyla tesbit edilen hadis vesîkalarının nesilden nesle yazılı olarak nasıl intikal ettiğini, müşterek isnâdlarla müteâkib asırların hadis mecmualarının muhtelif bablarına nasıl dağıldığını ta'kib edebiliyoruz. Bu keyfiyet, müşterek isnâdlı hadislerin muayyen mektebler tarafından ortaya konduğu, bu müşterek senedlerin mezkûr mekteblerin bir alâmet-i fârikasını teşkil ettiği³⁹ veya bunların mezheb müessislerinin hadis kılığına bürünen fikirlerinden ibâret olduğu⁴⁰ şeklinde ileri sürülmüş yanlış kanâatlerin tashîhini te'mîn hususunda, esâsen islâmî kaynakların muhtelif vesilelerle⁴¹ ve usûl-i hadîs kitâblarının didaktik mâhiyetinde⁴² verdiği ma'lûmatı te'yîd edecektir.

³⁶ Ma'mar b. Râşid'in *Câmi'*inden bir az daha muahhar ve fakat ilk musannaf hadis kitaplarından olan İmâm Mâlik (v. 178)'in *Muvatta'*'ı da zamanımıza intikal etmiştir. Fakat o, hadislerin muhtelif kaynaklarının irtibatını göstermeyi istihdaf eden bir etüd için Ma'mar b. Râşid'in kitabı kadar istifadeli değildir. Zira *Muvatta'* ile Hammâm ve Ma'mar b. Râşid arasında bir irtibat bulunmamaktadır.

³⁷ Ma'mar, kitabının hadislerini geniş bir râviler zümresinden almaktadır. Hassaten meşhur muhaddis İbn Şihab az-Zuhrî (v. 124) onun kaynaklarının en başında gelmektedir. Maalesef bugün için kaynaklarından ancak Hammâm b. Munabbih'in «*Şahîfa*» si bilinmektedir. Mezkûr «*Şahîfa*», mahfuz kalan iki nüshasından faydalanılarak Muhammed Hamidullah tarafından Macallat al-Maema' al-İlmî al-Arabî (RAAD, 1953-XXVIII, 113) de neşrolunmuştur. Ma'mar b. Râşid diğer kaynaklarının birinden bilmünasebe bahsetmektedir: «قال في صحيفة جابر بن عبد الله» ifadesinden kaynak olarak yanında ba'zı sahâbeye âid hadis vesîkalarını bulundurduğu anlaşılıyor.

³⁸ 32. nota bk.

³⁹ L. Caetani, I, 19 (türkçe trc., I, 96—99). Bu fikir bir dereceye kadar Horovitz tarafından benimsenmiştir (Der Islam, 1918, VIII, 43).

⁴⁰ Bk. J. Schacht, *Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 1950, s. 169.

⁴¹ Meselâ Navâvî, *Şarh Muslim* (Kahire, tarihsiz, Kaşşalânî'nin kenarında), I, 34; II, 259; *Fath al-bârî* (Bulak 1300/5), I, 39; 'Aynî, *Umdat al-kârî* (İstanbul 1309/1310), I, 259.

⁴² al-Hatîb al-Bağdâdî, *al-Kifâya fi 'ilm ar-rivâya*, s. 214; İbn aş-Şalâh, *Ulûm al-hadîs* (Haleb 1921), s. 197; Suyûtî, *Tadrîb ar-râvî*, s. 167.

Hadislerin muhtelif külliyyâtta yer değiştirmek suretiyle müteakib nesillere nasıl intikal ettiğini ve nasıl muayyen bablarda tasnif edildiğini göstermeğe çalışırken, zâhiren şifâhî menkulâta benziyen hadislerin hakiykatte yazılı kaynaklardan geldiği keyfiyetini ve rivâyet zincirleri altında yazılı bir kaynağın saklı bulunduğu husûsunu dâimâ göz önünde bulunduracağız. Bununla, asrımızda hadîsin kendine has an'anesinin tamamıyla unutulmasından doğan yanlış anlayıştan kurtularak usûl-i hadîs kitaplarındaki ta'rif ve kaaidelere uygun bir hareket tarzına tâbi olacağız. Şöyle ki gerek hadis mecmualarının ve gerekse malzemelerini rivâî bir şekilde te'mîn eden bütün islâmî kaynakların rivâyet zincirlerindeki şahısları, - iddia edildiği vechile - hadislerin, çok sonraları uydurulup menşe'ini Peygambere ve devrine kadar çıkarmak maksadiyle vaz'edilen kronolojik halkalar⁴³ olarak değil, ya o hadis kitabının yazılı kaynağının sâhibi veya mezkûr kaynağın, rivâyet hakkını uhdesinde bulunduran râvîsi olarak düşüneceğiz. Hammâm b. Munabbih'in «*aş-Sahîfa*» si, Hammâm'ın tilmizi Ma'mar'ın *Câmi'i* ve onun tilmizi Abdarrazzâk b. Hammâm'ın *Muşanna'f*'ı ile mukayese için üçüncü asırda ortaya konan *al-Kutub as-sitta*'den Buhârî ve Muslim'in *Şahîh*'leri ele alınacaktır. Bu ameliyyede, Buhârî ve Muslim'in hadis kaynaklarındaki «Hammâm b. Munabbih», «Ma'mar» ve «Abdarrazzâk» isimlerinin tesbiti esâs teşkil ediyor. Senesinde bu üç ismi müştereken ihtivâ eden bir hadis, - «1» numaralı şemada görüleceği vechile - menşe' itibariyle Hammâm b. Munabbih'in «*aş-Sahîfa*» sinden gelmektedir. Hadîsi iktibâs eden musannıf ve meselâ Buhârî, kaynak olarak acaba hangi kitabı kullanmıştır? Şâyed hadîsi doğrudan doğruya Hammâm'ın «*as-Sahîfa*» sinden alıyorsa seneddeki diğer isimler mezkûr kitabın rivâyet zincirini Buhârî'ye ulaştıran râvîlerdir. Yahud da Buhârî bu hadîsi rivâyet zincirinde bulunan bir şahsın kitabından almıştır. O şahıs da hadîsi ya ilk kaynağından veya ilk kaynaktaki haberi iktibâs eden şeyhinden almıştır. «1» numaralı şemada görüleceği üzere menşe'de Hammâm'a ve onun vâsitasıyla Abû Hurayra'ye çıkan hadisler, Buhârî'ye muhtelif yollarla gelmektedir. Abdarrazzâk ve Ma'mar'ın kitaplarına baş vuruldukta mevzuubahs hadisler, ya birinde münferiden veya her ikisinde müştereken fakat Hammâm'ın «*aş-Sahîfa*» sinde daima mevcûd bulunuyor. Her üçünde müştereken bulunduğu takdirde Buhârî'nin hangisini kaynak olarak kullandığını, bu şekil altında, ta'yin etmek imkânsızdır.

Rivâyet zincirinde Hammâm'ın adını ihtiva eden hadislerin Muslim'in *Şahîh*'inde - «3» numaralı şemada görüleceği vechile - sâdece

⁴³ Caetani, *aynı eser*, I, 19 (türkce trc., I, 86—87).

ABÜ HURAYRA (Vefatı : h. 58)

HAMMAM B. MUNABBİH (130)

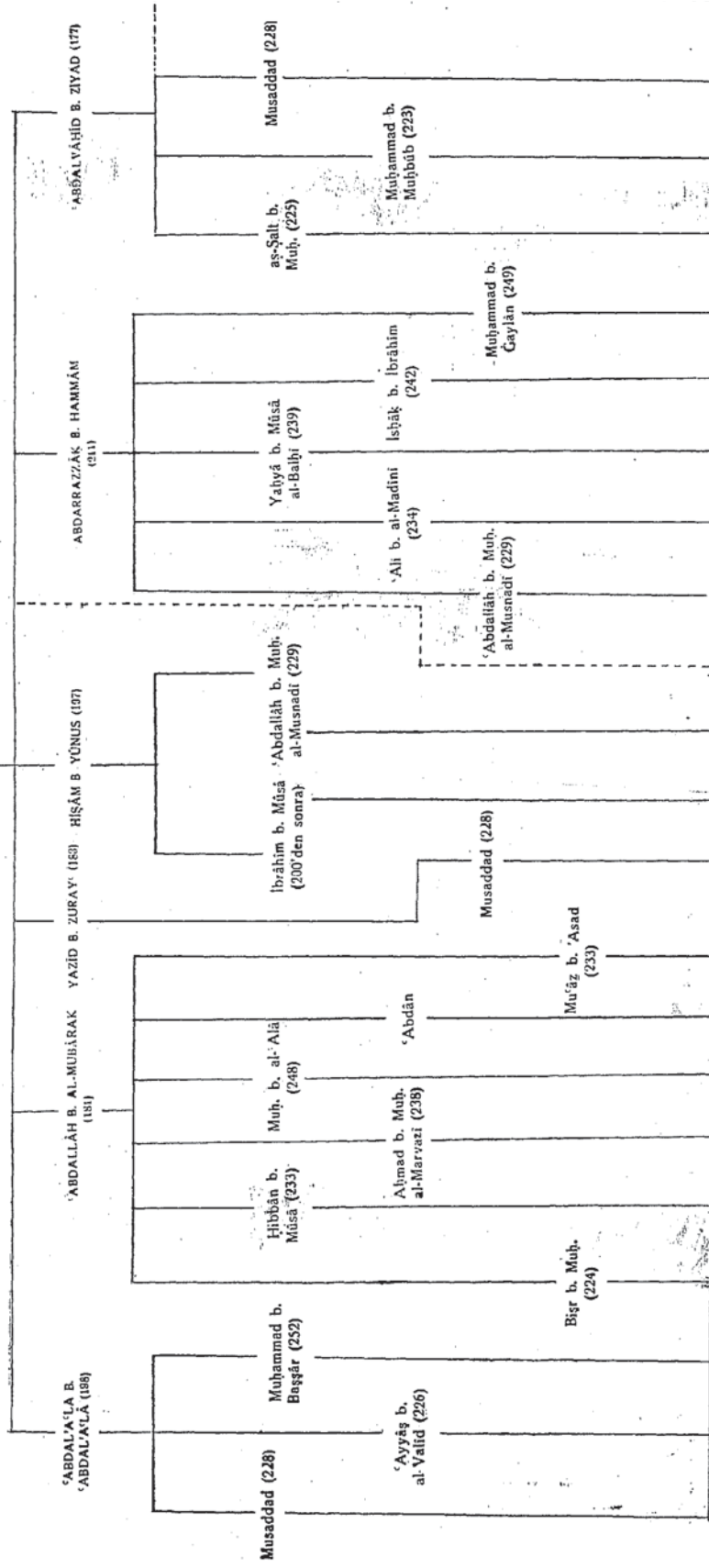
MA'NAR B. RÂŞİD (152)

ABDÜL'ÂLA B. ABDÜL'ÂLÂ (189)	'ABDALLÂH B. AL-MUBÂRAK (181)		HIŞAM B. YÜNUŞ (197)		ABDARRAZZAK B. HAMMAM (211)		'ABDULVÂHİD B. ZİY	
	Mü'âz b. Muḥ. (224)	Muḥammad b. al-Muḥallil (236)	Muḥ. b. al-'Alâ (248)		Ali b. al-Madini (234)	Ishâk b. Ibrâhim (242)		Muḥammad Muḥbûb (22)
Mü'âddad (228)	Biṣṭî b. Muḥ. (224)	Muḥammad b. al-Muḥallil (236)	Muḥ. b. al-'Alâ (248)		Ali b. al-Madini (234)	Ishâk b. Ibrâhim (242)		Muḥammad Muḥbûb (22)
	Mu'âz b. 'Asad (233)	Aḥmad b. Muḥ. al-Marvazî (238)	Aḥmad b. Muḥ. al-Marvazî (238)		Yahyâ b. Müsâ al-Balḥî (239)	Yahyâ b. Müsâ al-Balḥî (239)		Muḥ. b. Yahyâ az-Zuhlî (250)
					Yahyâ b. Ca'far al-'Azdi (243)	Yahyâ b. Ca'far al-'Azdi (243)		
					'Abdillâh b. Muḥ. al-Musnadî (229)	'Abdillâh b. Muḥ. al-Musnadî (229)		

BUHÂRİ

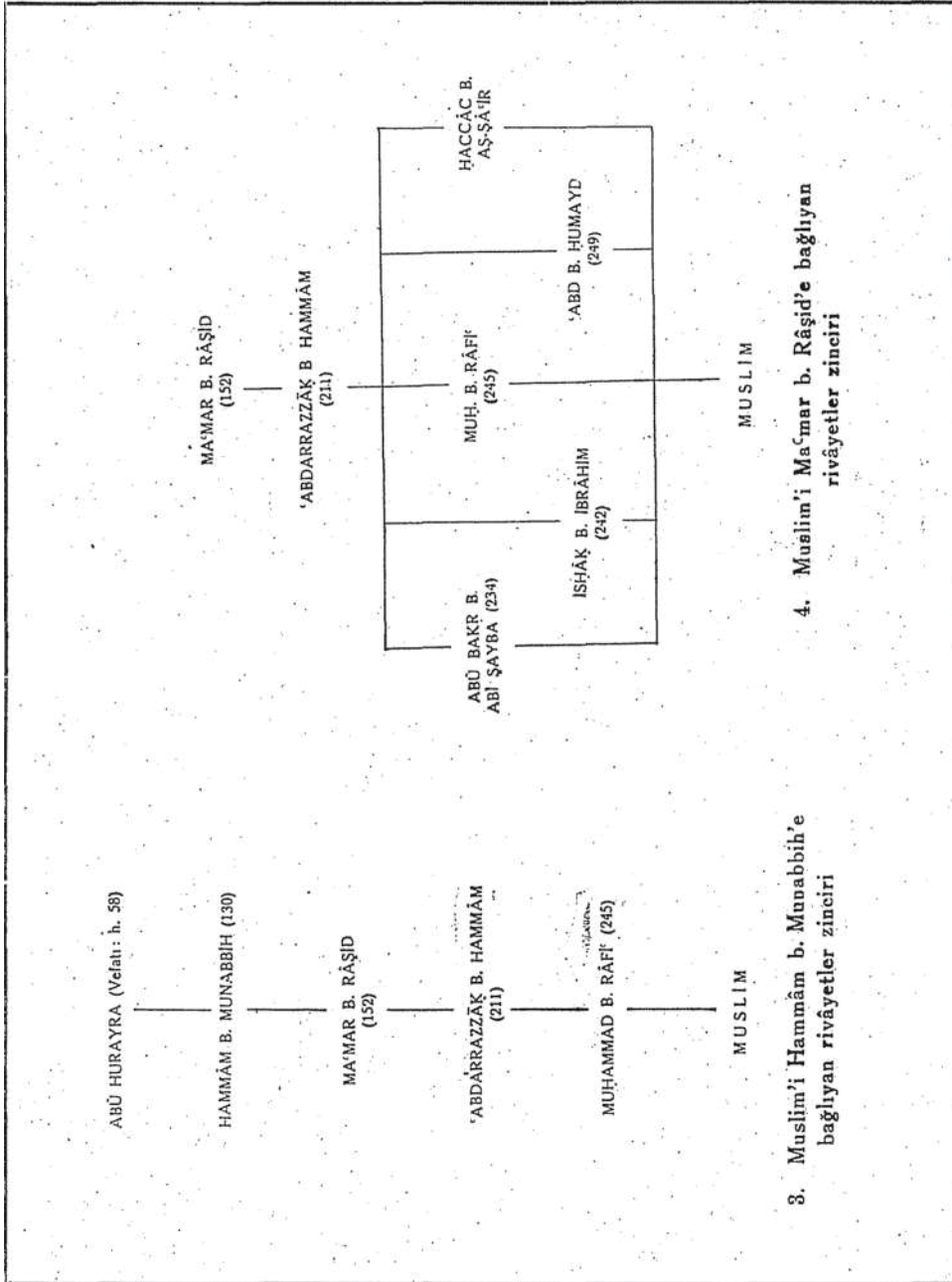
1. Buhârî'yi Hammam b. Munabbih'e bağlayan rivâyet zinciri

MA'NAR B. RAŞİD (153)

BUVARİ

2. Buferi: Ma'nar b. Raşid'e bağlayan rivayet zinciri

bir senedle nakledilmiş olmalarına rağmen doğrudan doğruya Hammâm'ın «aş-Şahîfa» sinden alındıklarını söylemeğe imkân yoktur. Buhârî ve Muslim bu hadisleri acaba Ma'mar'ın «al-Câmi»'inden veya 'Abdarrazzâk'ın «al-Muşannaf»'ından mı, yoksa diğer muhaddislerin kitaplarından mı almışlardır? Her hâlde hadislerin, rivâyet zincirinde zikri geçen râvîlerin kitaplarında mevcûd bulunması, kaynağını ta'yin için kâfi olmayıp bu keyfiyeti ta'yin işinde, kaynağı aranan kitabın rivayetlerini bir bütün hâlinde mülâhaza esasına dayanan-burada iyza-hına girmeyeceğimiz - husûsî bir metoda ihtiyaç vardır.

«Buhârî'nin kaynakları» adıyla neşre hazırlanan tedkîkimizde, Şahîh'i te'lif ederken müellifinin, hadislerin kadîm kaynaklarına değil de mezkûr kaynaklara mertebe mertebe baş vuran şeyhlerinin daha müttekâmil mesâisine müracaat ettiği keyfiyeti tesbit edilmiştir. Muslim'e nisbetle daha geniş bir külliyyâtı hülâsa ettiği için Buhârî'nin râvîlerinin isimleri daha yüksek bir adede bâliğ olmaktadır. Meselâ şeyhi Abû Bakr b. Abî Şayba (v. 234)'den Buhârî 30 hadis aldığı hâlde, Muslim 1540 hadis nakletmiştir⁴⁴. Kaynakları kullanma bakımından iki muhaddisi ayıran bu keyfiyet - «2» ve «4» numaralı şemalarda görüleceği vechile - Ma'mar'le mezkûr muhaddisleri birbirine bağlayan rivayet zincirlerinin mukayesesinden açıkça anlaşılmaktadır. Buhârî'nin Ma'mar ile 'Abdarrazzâk'ın kitaplarını kaynak olarak kullanmadığını, kendi şeyhlerinin bunlardan yaptığı iktibaslardan istifade ettiğini, - «2» numaralı şemada gösterilen - ikinci derecedeki râvîlerden yalnız 'Abdallâh b. al-Mubârak'ın kitaplarından faydalandığını ve hattâ ondan gelen rivâyetlerin kısmen doğrudan doğruya kısmen de bilvâsita yapılmış iktibaslar olduğunu yukarıda işaret ettiğimiz metodu tatbik ederek tesbit edebiliyoruz.

Muhaddislerin, hadisleri müteaddid kaynaklardan iktibas etmeleri yanında muhtelif bablarda tasnîfi işinin nasıl bir tekâmül seyri ta'kîb ettiğini, daha sonrakilerin daha önce mevcûd mesâiden nasıl istifade ettiklerini, Hammâm'ın «aş-Şahîfa»'si, Ma'mar'ın «al-Câmi»'i ve 'Abdarrazzâk'ın «al-Muşannaf»'ı ile Buhârî ve Muslim'in «Şahîh»'leri arasında yapacağımız mukayese ile göstermeğe çalışacağız. Mukayesenin esasını, Buhârî ve Muslim'in Şahîh'lerindeki - 'Abdarrazzâk, Ma'mar ve Hammâm rivayetli - hadislerin aynı isimli bablarda yerleştirilmiş olması teşkil edecektir.

Burada Ma'mar'ın al-Câmi'i ile 'Abdarrazzâk'ın al-Muşannaf'ı arasında aynı münasebetin araştırılması hatıra gelebilir. Fakat mezkûr iki eserin bablarının, üzerinde durulması îcâb eden bir husûsiyeti

⁴⁴ İbn Hacer, Tahzîb tahzîb VI, 6.

böyle bir mukayeseyi imkânsız kılmaktadır. Makalemizin sonuna konulacak olan bab isimlerinden de anlaşılacağı gibi Ma'mar b. Râşid'in, fıkıhın belli-başlı mes'eleleriyle alâkalı olmayan hadisleri tasnif etmiş olması keyfiyeti, fikhî malzemeyi tasnif eden meslekdaşlarının mesâisini tamamlamış olması ihtimâlini hatıra getirmektedir. Filhakika İbn an-Nadîm'in, Ma'mar'e muâsır ba'zı müsnâfların eserlerinin babları hakkında zaman zaman verdiği ma'lûmâtta⁴⁵, o devir hadis musannefâtının tamâmen fıkıh bablarını ihtiva etmediği, hassaten «*sunan*» diye adlananların fikhî malzemeyi, «*câmi*» ismini alanların ise bunların dışında kalan hadisleri tasnif ettikleri anlaşılmaktadır. Ma'mar'ın «*al-Câmi*»'nin bu hususiyeti, tilmizi 'Abdarrazzâk b. Hammâm'ın -hacmen Ma'mar'ın kitabının takriben on misli kadar olan- «*al-Muşannağ*»'ının tamâmen fikhî mes'elelere tahsis edilerek şeyhinin eserini ikmâl edici vasfını⁴⁶ iktisâb etmesinden de anlaşılmaktadır. Bu sebeble Ma'mar'ın «*al-Câmi*»'i ile Abdarrazzâk'ın «*al-Muşannağ*»'ı arasında, tasnif ameliyyesi bakımından bir mukayese zemini mevcut değildir. 'Abdarrazzâk'ın «*al-Muşannağ*»'ında Ma'mar'den naklen bir çok hadislerin bulunmasını, - işaret ettiğimiz keyfiyet sebebiyle - doğrudan doğruya «*al-Câmi*»'den değil de, Ma'mar'ın ya münferid bablar hâlinde bulunan kitaplarından⁴⁷ veya sair yazılı merviyâtından⁴⁸ iktibâs edilmiş olması ile izâh edebiliyoruz.

Yapacağımız mukayese münhasıran Ma'mar'ın «*al-Câmi*»'i ile Buḥârî ve Muslim'in «*Şaḥîḥ*»'lerindeki babların iştirâkinin tesbitini istihdaf edecektir. Ancak bütün iktibasları vermeğe makalenin hududu müsaîd olmadığından, daha ziyade Hammâm'ın «*aş-Şaḥîfa*»'sinden intikal eden hadislerin bir kısmının müşterek bablarda nasıl yerleştiğini gösteren ba'zı misâllerle iktifâ edilecektir. Mukayese «*al-Câmi*»'in Feyzullâh Efendi nüshası, Buḥârî'nin Bulak 1313, Muslim'in İstanbul 1329—1332 tabi kullanılmıştır. Hammâm'da bab ve isnâd mevzûubahis olmadığı gibi hadis metni de zikredilmeden sadece neşirdeki hadis numaralarına işaret edilmiştir.

⁴⁵ Mesela, İbn Curayc, as-Sufyân as-Savrî, Abû 'Abdarrahmân b. al-Mugîra (v. 159), Zâ'ida b. Kâdâha (v. 161)'nin musannafları hakkında verdiği ma'lûmat için bk. *Fihrist*, s. 225 vd.

⁴⁶ 'Abdarrazzâk, şeyhinin kitabını o şekilde kendi eserine eklemiştir ki, «*al-Muşannağ*»'ın elimizde mevcut yegâne nüshasını değerlendiren tavsîf eden Weisweiler (*aynı eser*, § 48) cildin sonunda «*Kitâb al-câmi*» adıyla ayrılan kısmın müstakil bir eser olduğunu farkedememiştir. İbn Hâcâr (*Fatḥ al-bârî* I, 77) ve 'Aynî («*Umdat al-kârî*» I, 280) de Ma'mar'ın Câmi'sinin 'Abdarrazzâk'ın *Muşannağ*'ının sonunda bulunduğu keyfiyetine işaret ediyorlar.

⁴⁷ İbn an-Nadîm, müteaddid kitapları olduğunu kaydediyor (*Fihrist*, s. 94).

⁴⁸ 'Abdarrazzâk'ın şeyhinden 10,000 hadîsin rivâyetini aldığı hakkında bk. 'Aynî, *aynı eser*, I, 81.

Hammâm
aṣ-Ṣaḥîḥa

Ma'mar b. Râşid
al-Câmi'

Buḥârî
al-Câmi' aṣ-Ṣaḥîḥ

باب تسليم القليل على الكثير (VIII, 52) باب سلام القليل على الكثير (94 a)

حدثنا محمد بن مقاتل أبو الحسن أخبرنا
عبدالله أخبرنا معمر عن همام بن منبه عن
أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم
ليسلم الصغير على الكبير ... الخ .

(49)

قال يسلم الصغير على الكبير والممار على
القاعد والقليل على الكثير

باب بدو السلام⁵⁰ (VIII, 50) باب كيف السلام والرد (93 a)

حدثنا يحيى بن جعفر حدثنا عبدالرزاق عن
معمر عن همام عن أبي هريرة عن ...
رسول الله صلى الله عليه وسلم :
قال خلق الله آدم على صورته الخ .

(58)

باب علامات النبوة في الاسلام (IV, 196) باب أشراف الساعة (188 a)

حدثنا يحيى حدثنا عبدالرزاق ... همام
لا تقوم الساعة حتى تقاتلوا جوركرمان الخ .
لا تقوم الساعة ... الخ .⁵¹

(125)

⁵⁰ Burada görüldüğü vechile, babların isimleri arasında zamanla hafif değişiklikler de meydana gelmiştir.

⁵¹ Buḥârî'nin aṣ-Ṣaḥîḥ'inde, Ma'mar'ın kitabının bâblarına uygunluğu gösteren hadisler Hammâm'ın «aṣ-Ṣaḥîḥ»'sinden alınanlara inhisar etmemektedir. Meselâ İbn Şihâb az-Zuhrî (v. 124) ve İbn Tâvûs (v. 132) ve diğer tâbiînden alınan bir çok hadisler için de aynı uygunluğu bulmak mümkündür :

باب وفاة موسى و ملك الموت (104 b)

معمر عن ابن طاوس عن أبيه عن أبي هريرة عن النبي
صلى الله عليه وسلم قال ارسل ملك الموت ... الخ .

باب وفاة موسى (IV, 157)

حدثنا يحيى بن موسى حدثنا عبدالرزاق أخبرنا معمر عن
ابن طاوس عن أبيه عن أبي هريرة رضي الله عنه قال :
فرسل ملك الموت أني موسى عليهما السلام فلما جاءه . الخ .

باب السلام على أهل الشرك والدعاء لهم (95 a)

معمر عن عروة عن عائشة قالت دخل رهط من اليهود
... فسلموا على رسول ... فقاتلوا السام عليكم ... الخ .

باب الدعاء على المشركين. (VIII, 84).

حدثنا عبدالله بن محمد حدثنا هشام أخبرنا معمر عن
الزهري عن عروة عن عائشة ... قالت كان اليهود يسلمون
على النبي . يقولون السام عليك ... الخ .

باب ذكر الحسن (208 a)

معمر الزهري قال أخبرنا أنس بن مالك قال : لم يكن
فيهم أحد أشبه برسول الله ... الخ .

باب مناقب الحسن والحسين (V, 26)

حدثنا ابراهيم بن موسى أخبرنا هشام بن يوسف عن
معمر عن الزهري عن أنس ... لم يكون أحد أشبه بالنبي
من الحسن بن علي

Hammâm
aş ŞaḥîfaMa'mar b. Râşid
al-Câmi'Muslim
al-Câmi' aş-Şaḥîḥ

باب كراهة تمنى الموت (VIII, 65) باب تمنى الموت (173 b)

حدثنا محمد بن رافع حدثنا عبد الرزاق
أخبرنا معمر عن همام بن منبه قال هذا
ما حدثنا أبو هريرة عن رسول الله صلى الله
عليه وسلم فذكر أحاديث منها و قال
رسول الله صلى الله وسلم :

لا يتمنى أحدكم الموت ولا يدع به من قبل
أن يأتيه أنه إذا مات أحدكم انقطع عمله
و أنه لا يزيد المؤمن عمره إلا خيراً .

باب النار يدخلها الجبارون (VIII, 151) باب صفة أهل النار (199 b)

حدثنا محمد بن رافع ... الخ .
معمر همام ... الخ .
تمحاجت الجنة والنار وقالت النار ... الخ .
تمحاجت الجنة والنار ... الخ .

باب صفات الجنة وأهلها (VIII, 147) باب الجنة و صفاتها (198 a)

حدثنا محمد بن رافع ... الخ .
معمر عن همام ... الخ .
أول زمرة تلج الجنة صورهم
على صورة القمر ... الخ .⁵²
ان أول زمرة تلج في الجنة وجوههم
على صورة القمر ... الخ .

⁵² Muslim'in «al-Câmi' aş-Şaḥîḥ»'i ile Ma'mar'in tilmizi 'Abdarrazzâk'ın «al Mu-şannaf»'ında da aynı hadislerin müsterek bâblarda serdedilmiş olduğunu sık sık görmek mümkündür. Meselâ :

باب النهي عن البول في الماء الراكد (I, 162) باب البول في الماء الدائم (Abd, I, 13 a) (76)

حدثنا محمد بن رافع حدثنا عبد الرزاق حدثنا معمر عن
همام بن منبه قال هذا ما حدثنا أبو هريرة . الخ .
عبد الرزاق عن معمر عن همام بن منبه عن أبي هريرة . الخ .

لا تبل في الماء الدائم الذي لا يجري ثم يغتسل منه
لا تبلن أحدكم في الماء الذي لا يجري ثم يغتسل منه

باب حكم ولوغ الكلب (I, 161) باب الكلب يلغ في الاناء (I, 41: b) (35)

حدثنا محمد بن رافع ... الخ .
طهارة إناء أحدكم إذا ولغ الكلب فيه أن يغسله سبع مرات
عبد الرزاق عن معمر ...

⁵³ Hammâm b. Munabbih'in aş-Şaḥîfa'sından Buḥarî'nin Şaḥîḥ'ine intikal etmiş olan hadislerin, muhtelif bablara dağılmış olmaları yüzünden, nâşir'i tarafından ancak

Ma'mar b. Râşid'in "Kitab al-Câmi",inin nüshaları:

Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Ktb.-İsmâil Sâib Sencer kısmı, nr. 2164.

Üzeri ebrû kâğıdla kaplı yarı meşin cild. 24.5×17 sm. eb'adında, ceylân derisinden 79 varak. 26—33 satırlı, kırmızımtırak mürekkeble yazılmış mağrib yazısı. Her cüz'ün sonunda «samâ» ve «kırâ'at» kayıdları var. İstinsah tarihi h. 364. Bu nüsha on cüz'e bölünmüştür; birinci cüz tamamen, ikinci cüzden ba'zı varaklar, üçüncü cüz'ü tamamen, dördüncü cüzden dört varak kadar kaybolmuştur.

Baş: باب «المشائمان والصدقة»

9 a :

ثم الجزء الثاني من جامع معمر بحمد الله المؤيد و ذلك بمدينة طليطلة و ذلك في صفر سنة أربع و ستين و ثلاثمائة يتلوه في أول الثالث باب من قتل نفسه و من قتل نفساً و كتب كثير بن خلف .

10 a :

الجزء الرابع من جامع معمر بن راشد رواية أبي محمد عبدالرحمن بن أسد بن المنذر الفارسي الكازروني عن أبي يعقوب بن اسحق بن ابراهيم بن عباد الدبري عن عبدالرزاق بن همام بن نافع عن معمر بن راشد لكثير بن خلف بن سعد المرادي

16 a, 25 a, 35 a, 46 a, 56 a, 70 b de, yâni cüz başlarında «10 a» daki kayıd tekrarlanmaktadır.

ثم الكتاب بحمد الله المؤيد وهو آخر كتاب الجامع و ذلك في عقب :
ربيع الاول سنة ٣٦٤ و كتب كثير بن خلف بمدينة طليطلة .

bir kısmına işaret edilmiştir. Burada hepsinin yerlerini göstermeyi faydalı buluyoruz: Buḥârî I: 17, 39, 56, 64, 145; II: 33, 49, 114; III: 38, 52, 57, 118, 140, 143, 151, 160, 179, 187; IV: 48, 56, 63, 86, 118, 127, 131, 133, 138, 156, 157, 160, 196, 200, 206; VI: 58, 60, 85, 138, 180; VII: 21, 65, 123, 132; IX: 41, 125, 140, 144.

Hammâm b. Munabbih'in *aş-Şahîfa*'sının nâşiri Muslim tarafından yapılan iktisâsları hiç mevzuabâhs etmemiştir. Bunlara işareti faydalı buluyoruz: Muslim I: 82, 140, 146, 162; II: 6, 18, 27, 31, 43, 100, 113, 123, 130, 190; III: 7, 77, 83, 91, 117; IV: 173, V: 62, 88, 133, 151, 179; VI: 2, 14, 34, 40; VII: 13, 43, 44, 47, 58, 64, 66, 97, 99, 100; VIII: 34, 35, 53, 63, 65, 92, 147, 149, 151, 173, 187, 189, 213, 257.

- باب المنديل والغمام (F 115 b, A 3 b) -
 القول اذا خرجت من بيتك (F 107 a, A 7 a)
 (F 115 b, A 3 b) -
 القول حين يمشي وحين يصبح (F 107 a, A 7 b)
 A 3 b) -
 الطهور (F 107 b)
 ذكر الله في المضاجع (F 115 b, A 8 a)
 من نام حتى يصبح (F 107 b, A 8 a)
 الأسماء والكنى (F 108 a, A 8 a)
 اسم النبي صلى الله عليه وسلم وكنيته (F 801 a, A 8 a)
 لا يقول أحد ربي ولا ربي (Fb 108a, A 8b)
 ما يتق من الجن والفائلة (F 108 b, A 8 b)
 القبائل (F 108 b, A 8 b)
 فضائل قريش (F 108 a)
 في فضائل الأنصار (F 110 a, A 2 a)
 فضائل قريش والأنصار وقيقف (F 110 b, A 2 a)
 فضائل قريش (F 110 b, A 2 a)
 قبائل المعجم (F 111 a, A 2 b)
 الحرير والديباة وآنية الذهب والفضة (F 111 b, A 2 b)
 (F 122 b, A 14 a) قطع السرر (F 111 b)
 علم الثوب (F 112 a)
 (F 124 b, A 15 a) باب المعادن (F 112 a)
 الخبز والعصفر (F 112 a)
 شهرة الثياب (F 112 a)
 أسبال الأزار (F 112 a)
 التمنم والسمن (F 112 a)
 الریح والنيت (F 112 a)
 ما يقال اذا سمع الرعد (F 112 a)
 اتباع البصر انجم (F 112 a)
 مسألة اللاس (F 112 a)
 أصحاب الأموال (F 112 a)
 جوامع الكلام وغيره (F 112 a)
 الديوان (F 112 a)
 الصدقة (F 112 a)
 النفقة في سبيل الله (F 112 a)
- باب اذا أحب الله عبداً أحب الله عليه الناس (F 107 a, A 7 a)
 (F 107 a, A 7 b) -
 وجوب التشميت (F 107 a, A 7 b)
 حديث النبي صلى الله عليه وسلم (F 107 b)
 هدية الأعراب (F 107 b, A 8 a)
 ما أصيب من أرض الرجل (F 108 a, A 8 a)
 سقى الماء (F 801 a, A 8 a)
 نفقة الرجل على أهله (Fb 108a, A 8b)
 الأجراس (F 108 b, A 8 b)
 الكبائر (F 108 b, A 8 b)
 من قتل نفسه ومن قتل نفساً (F 108 a)
 اللب (F 110 a)
 القمار (F 110 a, A 2 a)
 الكلاب والحمام (F 110 b, A 2 a)
 الغنا والدف (F 110 b, A 2 a)
 الحما (F 111 a, A 2 b)
 قطع الأرض (F 111 b, A 2 b)
 قطع السرر (F 111 b)
 باب المعادن (F 112 a)
 النسر وما جاء فيه (F 112 a)
 الرقا والعين والنفث (F 112 a)
 مجالس الطريق (F 113 a)
 المجالس بالأمانة (F 113 a)
 الرجل أحق بوجهه (F 113 a)
 كفارة المجالس (F 114 a)
 الجلوس في الظل والشمس (F 114 a)
 الضجة على البطن (F 114 a, A 2 a)
 الشهادة وغيرها والفخذ (F 114 a, A 3a)
 قول الرجل ماشاء الله وشئت (F 114 b)
 باب الثلاث (F 114 b, A 3 a)
 الحجامة وما جاء فيه (F 114 b, A 3 a)
 ستر البيوت (F 115 a, A 3 b)

- باب احصاء الصدقة (F 132 a, A 20 b) -
 وصية عمر بن الخطاب رضي الله -
 (F 132 a, A 20 b)
 حديث أهل الكتاب (F 132 a, A 21 a) -
 القدر (F 132 b, A 21 a) -
 الايمان والاسلام (F 135 b, A 23 a) -
 برالوالدين (F 136 b, A 23 a) -
 عقوق الوالدين F 137 b, A 25 b -
 من يوقر وما جاء فيه (F 137 b, A 25 b) -
 من مات له ولد (F 138 a, A 25 b) -
 الحياء والنحش (F 138 b, A 26 a) -
 حسن الخلق (F 138 b, A 26 a) -
 الوفاء والطاعون (F 139 a, A 36 b) -
 ما وصف من الدواء (F 140 a, A 27 a) -
 الصياغ ونسف الشعر (F 140 b, A 27 b) -
 الامانة وما جاء فيها (F 141 a, A 28 a) -
 الكذب والصدق وخطبة ابن مسعود (F 142 a, A 28 a) -
 خطبة الحاجة (F 142 a, A 28 b) -
 تشقيق الكلام (F 142 a, A 28 b) -
 الاستخارة (F 142 a, A 29 a) -
 المشي في النمل (F 142 a, A 29 b) -
 وضع احدى الرجلين على الاخرى (F 142 b, A 29 a) -
 المهاجرة (F 143 a, A 29 a) -
 الظن (F 143 a, A 29 a) -
 صلة الرحم (F 143 a, A 30 a) -
 النظرة والحنان (F 144 a, A 30 a) -
 الاغتياب والشم (F 144 a, A 30 a) -
 سباب المذنب (F 145 a, A 30 a) -
 الحب والبغض (F 145 a, A 31 a) -
 الذنوب (F 145 a, A 31 a) -
 محقرات الذنوب (F 145 b, A 31 b) -
 من يضحك الله اليه (F 146 a, A 31 b) -
- باب من لا يحبه الله (F 146 b, A 32 a) -
 الفضب والغيبض (F 146 b, A 32 a) -
 من دعا عليه النبي صلى الله عليه وسلم (F 147 a, A 32 a) -
 أى الاعمال أفضل (F 147 a, A 32 a) -
 المفروض من الاعمال والتوافل (F 147 b, A 32 b) -
 المرض وما يصيب الرجل (F 148 a, A 33 a) -
 المرء مع من أحب (F 149 a, A 33 b) -
 المتحابين في الله (F 249 a, A 33 b) -
 في المجذوم (F 150 a, A 34 a) -
 اتت الى الناس ما تحب أن يؤتى اليك (F 150 a, A 34 a) -
 القول عند رؤية الهلال (F 150 b, A 34 a) -
 الاخذة والتأثم (F 150 b, A 35 b) -
 الكهانة (F 150 b, A 35 b) -
 الرؤيا (F 151 a, A 35 b) -
 الحصومة في القرآن (F 152 a, A 36 b) -
 على كم أنزل القرآن (F 152 b, A 36 b) -
 مسألة الناس (F 153 a, A 36 b) -
 القلب (F 153 b, A 37 a) -
 فضائل أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم (F 153 b, A 37 a) -
 المختئين والمذكرات (F 158 a, A 40 a) -
 مباشرة الرجل الرجل (F 158 b, A 40 b) -
 اليقين والوسوسة (F 158 b, A 40 a) -
 خدمة الرجل لصاحبه (F 158 a, A 40 b) -
 فيمن عذب الناس في الدنيا (F 158 b, A 40 b) -
 نقص الاسلام ونقص الناس (F 159 a, A 40 b) -
 الايق من سيده (F 159 a, A 40 b) -
 التشيع بما لم يعط (F 159 b, A 40 b) -
 ذى الوجهين (F 159 b, A 40 b) -

- باب فتنة النساء (F 172 b, A 49 b) - باب الشام (F 159 b, A 41 a)
- أكثر أهل الجنة والنار (F 171 b, A 49b) - العراق (F 160 a, A 41 a)
- ترك المرء ما لا يعنيه (F 172 a, A 50 a) - العلم (F 160 a, A 42 a)
- زهد الأتبياء (F 172 a, A 50 a) - كتاب العلم (F 161 a, A 42 a)
- بلاء الأتبياء (F 172 b, A 50 a) - صفة النبي صلى الله عليه وسلم (F 161 a, A 42 b)
- زهد أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم (F 172 b, A 50 a) - عمل النبي صلى الله عليه وسلم (F 161 b, A 42 a)
- تمنى الموت (F 173 b, A 50 b) - الكذب على النبي صلى الله عليه وسلم (F 162 a, A 42 b)
- الكرم والحسب (F 174 a, A 51 a) - الحذف (F 162 a, A 42 b)
- أبواب السلطان (F 174 a, A 51 a) - الديك (F 162 a, A 42 b)
- في ذكر علي رضوان الله عليه ورحمته (F 174 b, A 51 b) - الشعر والرجز (F 162 b, A 42 b)
- تمنى الرجل موت أهله (F 174 b, A 51 b) - الشعر (F 163 b, A 42 b)
- الإمام راع (F 174 b, A 51 b) - والكبر والهيئة الحسنة (A 43 b)
- القضاة (F 176 b, A 52 b) - المدح (F 164 a, A 44 a)
- السمع والطاعة (F 177 a, A 52 b) - الضيافة (F 164 b, A 44 a)
- لا طاعة في معصية (F 178 b, A 53 b) - حديث موسى وملك الموت صلى الله عليهما (F 164 b, A 44 a)
- النجل والنسابة (F 179 a, A 54 a) - وسلم (F 164 b, A 44 a)
- لزوم الجماعة (F 179 b, A 54 a) - حديث آدم صلى الله عليه وسلم (F 164 b, A 44 a)
- من أذل السلطان (F 181 a, A 55 a) - مئة سنة (F 164 b, A 44 a)
- الامراء (F 181 a, A 55 a) - النبوة (F 165 a, A 44 b)
- الفتن (F 182 a, A 56 b) - ما يعجل لأهل اليقين من الآيات (F 166 a, A 46 b)
- خير الناس في الفتن (F 186 b, A 59 b) - الرخص والشدائد (F 166 a, A 46 b)
- ستن من كان قبلكم (F 186 b, A 59 b) - الإقنات (F 168 a, A 47 b)
- المهدي (F 187 b, A 60 b) - دخول الجنة (F 168 a, A 47 b)
- أشراط الساعة (F 188 a, A 60 b) - الرخصة في العمل والقصد (F 169 a, A 48 a)
- قيام الروم (F 190 b, A 62 b) - ذكر الله (F 169 b, A 47 b)
- الدجال (F 191 b, A 63 b) - فضل المساجد (F 170 a, A 48 b)
- نزول عيسى بن مريم صلى الله عليه وسلم (F 194 a, A 65 a) - رحمة الناس (F 170 a, A 49 a)
- قيام الساعة (F 194 b, A 66 a) - كفالة اليتيم (F 170 a, A 49 a)
- في الخوض (F 195 a, A 66 a) - حق الرجل على امرأته (F 170 b, A 49 a)
- من يخرج من النار (F 196 a, A 66 b) - الجنة وصفها (F 198 a, A 68 a)

- باب صفة أهل النار (F 199 b, A 70 b)
- قوله تعس الشيطان و تحريق الكتب (F 200 b, A 71 a)
- من حالت شفاعة دون حد (F 200 b, A 71 b)
- قوة النبي صلى الله عليه وسلم (F 201 a, A 71 b)
- حديث أصحاب الأندود (A 72 b)
- مثل هذه الأئمة وغيرها (F 201a, A 72b)
- الرجل يبدأ بنفسه في الكتاب (F 202 a, A 72 b)
- أزواج النبي صلى الله عليه وسلم (F 201 b, A 73 a)
- القول في السفر (F 203 a, A 73 b)
- موت الفجأة (F 203 a, A 73 b)
- مثل المؤمن الذي لا يقرأ القرآن (F 203 b, A 74 a)
- الغمر و الفخر بأهل الجاهلية (F 203 b, A 74 a)
- التلق (F 204 a, A 74 b)
- المستشار (F 204 b, A 74 b)
- تقبيل الرأس واليد وغير ذلك (F 205a, A 75a)
- اتیان المرأة في دبرها (F 205 a, A 75a)
- رفع الحجر ونفاز الدابة (F 205a, A 75a)
- مقتل عثمان (F 205 b, A 75 a)
- ظل السرح (F 207 b, A 76 b)
- باب ضحك أصحاب النبي و غير ذلك (F 207 b, A 76 b)
- ذكر الحسن (F 207 b, A 76 b)
- خلق القفا و الزهد (F 208 a, A 77 a)
- التحريش بين البهائم (F 208 a, A 77 a)
- المعدن الصالح (F 208 b, A 77a)
- سوء المملكة و النفس و غير ذلك (F 208 b, A 77 a)
- القول اذا دخلت قرية، و فتة المال و المنية (F 209 a, A 77 b)
- التجار و من أكل و لبس بأخيه (F 209 a, A 77 b)
- الاستسقاء بالأنواء و السمع (F 209 b, A 78 a)
- الزرع (F 210 a, A 78 a)
- الفريضة و النصال (F 210 a, A 78 a)
- المشرق و الخلق (F 210 b, A 78 b)
- الرزق و مبايعة النبي صلى الله عليه وسلم (F 210 a, A 78 b)
- جائزة الأمراء و غير ذلك (A 79 a)
- المتشاكين و الصدقة (F 211 a, A 1 a)
- من سن سنة و أداء السنة (F 211b b, A 1 a)
- بر الوالدين (F 212 a, A 1 b)